

BEHBUDIY- O‘ZBEK ADABIYOTINING BIRINCHI MUALLIMI**Ismoilov Dilyor Shakarbekovich**

26-umumiy o‘rta ta‘lim maktabi oqituvchisi

Qayumova Muqaddasxon Muxtorjon qizi

Qo‘qon universiteti Boshlang‘ich ta‘lim fakulteti talabasi

*“Bugun islohi maktab madrasa, ya‘ni islohi millatga qo‘shish qilinmasa, rub‘i asr so‘ngra
diyosat barbod bo‘lur va anino javobi mas‘uliyati bugungilarga qolur”*

Mahmudxo‘ja Behbudiy.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston Jadidlarining ilk rahnamosi, mustaqil hurriyat g‘oyasi asoschisi, yangi maktablar targ‘ibotchisi, ma‘rifatparvar olim Mahmudxo‘ja Behbudiyning ta‘lim olishni targ‘ib qilishga bag‘ishlangan hayoti va ijodi haqida ma‘lumotlar berilgan. Mavzu yuzasida adabiyotlar taxlili va adabiyotlar sharxi yuzasidan olimlar fikrlari keltirilgan.

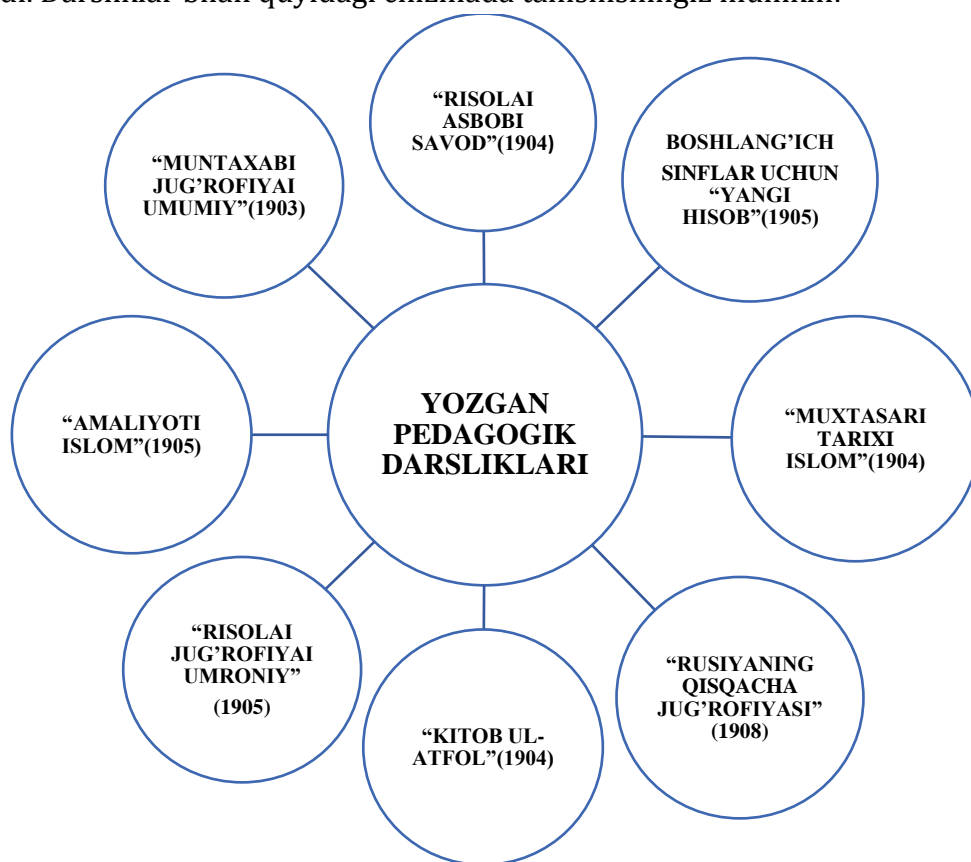
Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudiy, yangi jadid maktabi, darslik, matbuot, ma‘rifat tarqatish, ma‘rifatparvar adib.

XX asr boshlarida Turkistonda kechgan jadidchilik harakatini Behbudiyning tasavvur qilish qiyin. Adib Turkiston jadidchilik harakatining boniysidir. U jadidcha maktablar ochib, o‘zi darslik yozgan buyuk murabbiy, matbuotimiz va adabiyotimiz rivojiga katta hissa qo‘shgan, teatrchi, noshir, jurnalist hamda, o‘zbek dramaturgiyasiga asos solgan birinchi dramaturg, islomiy e‘tiqodli ulamo edi. Xalqning ozodligi va farovon hayotini ta‘minlash yo‘lida fidokorlik ko‘rsatib, milliy ta‘lim va tarbiya tizimini yaratishga beqiyos hissa qo‘shgan, jadidchilik dasturining asoschisi Mahmudxo‘ja Behbudiy- Uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotining birinchi muallimi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Ertangi kun egalari bo‘lmish yosh avlodni munosib darajada ta‘lim-tarbiya etmoqlik, ularni vatanimizga munosib yetakchi kadrlar etib tarbiyalog‘imiz uchun bizga nafaqat, zamonaviy balki, ajdodlarimizning ma‘naviy-marifiy xazinaga boy ilmiy me‘roslari bugungi kun yoshlarining ta‘lim sohasida, shu bilan bir qatorda hayot yo‘llarida ham, mustahkam poydevor qo‘yishlariga yaqindan yordam beradi desak adashmaymiz. Shuningdek bugungi zamonaviy o‘zbek maorifi, pedagogikasining asoschisi kimligi haqida o‘ylansa, buning javobi Mahmudxo‘ja Behbudiy deyilsa, adolatdan bo‘ladi. Zero muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta‘kidlaganlaridek, *“...Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma‘naviy me‘rosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o‘lmas meros hamisha yonimizda bo‘lib, bizga doimo kuch- quvvat va ilhom bag‘ishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta‘lim tizimini ana shunday ruh bilan sug‘orishimiz kerak...”*. [1] Xalqni hurriyat va ilm fan nurlaridan bahramand qilishni, ularni ma‘nan boy bo‘lishini o‘zining birdan-bir burchi deb bilgan fidokor adib faoliyati va hayot yo‘li haqida ushbu maqolada yaqindan tanishishingiz mumkin.

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yil 19-yanvarda (hijriy 1291. 10-zulhijja oyida) Buxoro amirligi Samarqandning Siyob bo‘lisidagi Baxshitepa qishlog‘ida muftiy oilasida tug‘ilgan. Otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li imom, islom dinining yirik mutaxassisi, dinga oid qator maqolalar, ilmiy ishlar muallifi, Turkistonlik Ahmad Yassaviyning avlodlaridan. Ona tomonidan bobosi

Niyozxo‘ja Urganchlik bo‘lib, amir Shohmurod zamonida (1785-1880) Samarqandga kelib qolgan. Otasining ilmga ixlosmandligi Behbudiyga ta‘sirli bo‘lmagan, u adabiyot tarix fanlari bilan birga siyosatni ham o‘rgangan. Tog‘asi qozi Muhammad Siddiq yordamida xat savod chiqaradi. Kichik tog‘asi unga arab tili va grammatikasini o‘rgatadi va uning yordami bilan A. Jomiyning arab tili qoidalariga bag‘ishlangan “Sharhi mullo”, mantiq ilmiga oid “Muxtasar al-viqoya”, “Xoshiya” asarlarini, hisob ilmini o‘rganadi. Shundan so‘ng Samarqand madrasasida, so‘ngroq Buxoroda yaxshigina tahsil oladi. Adib arab, fors, ingliz, nemis, fransuz, rus tillarida mukammal va erkin so‘zlasha olgan. An‘anaviy, so‘ng esa o‘z ustida qunt va sabot bilan ishlash orqali shariatning yuksak maqomlari- qozi, muftiy darajasigacha ko‘tariladi(24 yoshida). 1894-yilda otasi vafot etgach, tog‘asi Muhammad Siddiq jiyanini yoniga oladi va Chashmaob qishlog‘iga qozilik lavozimiga tayinlaydi(18 yosh). Keyin Kobud bo‘lisining qozisi mulla Zubayr huzurida Mirza bo‘lib ishlaydi. Ko‘p o‘tmay Muftiy lavozimini egallaydi. Shuningdek Behbudiy 1917.XI yili IV qurultoyida Turkiston muxtoriyati rahbariyatiga saylanadi, 1918-yilda esa, “Musulmonlar ishchi va dehqon sho‘rosi” ga maorif xalq komissari etib tayinlandi. Behbudiyning ta‘limga, hurriyat va ma‘rifatga bo‘lgan qarashlari, ilm olishga bo‘lgan qiziqishlari uni gazeta va jurnallar orqali dunyoda bo‘layotgan yangiliklar bilan tanishishga, g‘arbda amalga oshayotgan sivilizatsiya ishlarini o‘rganishga undagan. Gazeta va jurnallar bilan hamkorlik o‘rnatib, o‘z maqolalarini chop eta boshlagan, ularda asosan maktab va san‘atni yaxshilash masalalarini ko‘tarar edi. Chunonchi o‘sha davrda nafaqat Samarqand balki, butun Turkiston ahli taraqqiyot va turmushda, ilm va ma‘rifatda Ovro‘padan yer va osmon qadar uzilib qolgan, birovgacha qaram, o‘z dini, tarixini, ta‘limi va ma‘rifatini unutish (go‘yoki manqurt) darajasidagi fojiali ahvolga kelib qolgan edi. Shuning uchun u maqolalarida millat va uning haq-huquqiga, tarixiga, til va adabiyot masalalariga, ta‘limning yangicha usulda yoritishga, dunyo ahvoliga doir qiziqarli ma‘lumotlarni ko‘tarib chiqar edi. *“...Ulug‘ ma‘rifatparvar qo‘ldan berilgan ozodlik oqibatida xalq yuz yillar asirlik domida qolib, o‘z qadr-qimmatini, juda ko‘p moddiy va ma‘naviy zararlar ko‘rib, keyin ketishidan nadomat chekadi: - Aziz hamshaharlarimg‘a, mo‘tabar ahli vatanim, hammangiz bir bo‘lub, xalq va dinning rivoji uchun birlashub, oradagi nafratlarni tashlab, Xudoning bergan hurriyat ne‘matidan naf‘lanmoq harakatida bo‘lmoq kerak va a‘lon(hozirgi holatda) bizning bizning harakatsizlig‘imiz hurriyatni ketkurib, yana boshqalarg‘a bizni asirlik darajasig‘a tushurur va yuz yillar ila keyin keturmiz. Bizning avlodimiz hamda halqi olam bizga rahmat o‘rnig‘a la‘nat o‘qurlar”*. [2] Behbudiy *“Himmat va saboti bo‘lmagan millatning haqqi hayoti yo‘qdur”* [3] -degan shiorni o‘ziga dastur qilib olgan edi. Markaziy Osiyoda Ismoilbek Gaspirali tashabbusi bilan keng tarqala boshlagan “Jadidchilik” harakatlari Turkistonga aynan Samarqandlik Mahmudxo‘ja Behbudiy va boshqa bir qator ziyolilar orqali kirib kelgan. Bu harakatlar xalq orasida ma‘rifiy-ma‘naviy dunyoqarashni rivojlantirish, bolalarni taraqqiy etgan uslublarda o‘qitish, millatga qaramlik holatida ekanini anglatib, ozodlikka intilishga qaratilgan. Bu qisqa vaqt ichida erk uchun tashlangan katta qadam edi. Behbudiyning yangi maktablar ochib ta‘limga, yangicha o‘qitish usullarini olib kirishining asl sababi ham yuqoridagi illatlardan halos bo‘lib xalqini o‘z milliy tarixini saqlab kelajakka jadal qadam tashlash, Ovro‘pa mamlakatlari singari taraqqiy etish edi. Jadid maktablarining mohiyati Behbudiy tononidan qisqa va lo‘nda qilib shunday talqin qilinadi: *“... Zamona har kuni yangilashur. Yangi ilm vayangi fikrlar va fununi zamoniyani darbar(o‘zida saqlagan, tashuvchi) odamlarni talab*

qilur...”. Binobarin ana shunday odamlarni o‘qitib, tarbiyalab yetishtirish jadid maktablarining maqsadi bo‘lgan. Ismoilbek 1892-yil Turkistondaagi maktablarni isloh qilish, “usuli satviya”ni joriy etish taklifi bilan general-gubernator N.O.Rozenbaxga murojaat etadi, javob ololmagach 1893-yilda Toshkentga kelib, Samarqand, Buxoroda bo‘ladi. Mahalliy xalq bilan gaplashib, bir qator ulamaolar, xususan Behbudiy bilan maslahatlashgan holda dastlabki yangi usul maktablarini ochishga muvaffaq bo‘ladi. *“Avvaliga musulmonlar bu maktabga uncha ishonqiramay qaradilar,- deb yozadi u bu haqida,- ammo birinchi ommaviy, ochiq imtihondan so‘ng o‘quvchilarning soni ancha ko‘paydi...”* - deydi ma‘rifatparvar adib. Dastlab Behbudiy 1884-yilda Boqchasaroyda bir maktab ochadi va unga “Usuli jadid maktabi” deb nom beradi. O‘qitishda “usuli satviya” (tovush usuli) qo‘llanilishi tufayli, Behbudiy rahbarligida muallim, bolalarga olti oyda turkcha va arabcha o‘qitishni, turkcha yozish va boshlang‘ich diniy qoidarni o‘rgatishga erishadilar va shu zaylda bolalarga ta‘lim berishni davom ettiradilar. 1899-1900 yillarda Behbudiy Buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan haj safariga chiqadi, safar chog‘ida yangi maktablar haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi va 1903-yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S.Siddiqiy), Rajabamiy (A. Shakuriy) qishloqlarida yangi maktablar tashkil etishga muvaffaq bo‘ladi. 1908-yilda esa Behbudiy Shakuriy maktabini Samarqanddagi o‘z xovlisiga ko‘chirib olib o‘tadi. Adib ushbu maktablar uchun o‘zi darsliklar tuzishga krishadi. U darsliklarni yozishda olgan ko‘nikmalari, o‘rgangan bilimlari va dunyo bo‘ylab sayohatlari chog‘ida orttirgan tajribalarini mohirlik bilan o‘z o‘rnida qo‘llaydi. Darsliklar bilan quyidagi chizmada tanishishingiz mumkin:

1- chizma. Adib darsliklaridan misollar.

Yangi usuldagi jadid maktablar uchun yozilgan kitoblar adibning fikricha, *“...Yangi usuldagi maktablar darsliklari, ta’lim va tarbiyasi tevarakdagi Ovro’pa sivilizatsiyasiga moslashtirish emas, balki Ovro’pa sivilizatsiyasini o’rganib, uni milliy madaniyatga moslashtirib xizmat ettirishning bir ifodasi edi”*. Uning darsliklari o’z davri ta’limida qanchalik ahamiyat kasb etgan bo’lsa, *“Padarkush”*(1911.Samarqand.) dramasi va maqolalari tarbiyaviy xarakteri bilan San’at va Pedagogika sohalarini shakllanishiga undan ham ko’proq xizmat qildi, deya olamiz. Behbudiy nazarida ma’rifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, millat va vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo’lmoq kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda u o’z qabohatini ham, malohatini ham ko’ra olsin. Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiyning nashriyot, matbuot sohasiga yetakladi. 1913-yildan Behbudiy matbuot ishlari bilan shug’ullanadi. Aprel oyidan *“Samarqand”* gazetasini chiqaradi. Gazeta turkiy va forsiy tillarda, haftada ikki marta, dastlab ikki so’ng, to’rt sahifada chop etilgan. 45-sonidan keyin moddiy tanqislik tufayli chiqishi to’xtagan. O’sha yilning 20-avgustidan u *“Oyna”* jurnalini chiqara boshlaydi. Bu suratli haftalik jurnal asosan, o’zbek tilida bo’lib, unda ixcham forsiy she’rlar, maqolalar, ruscha e’lonlar berib borilardi... Ziyo Saidning ta’kidlashicha, jurnal- *“Boshda haftada bir marta va ikkinchi yildan e’tiboran 15 kunda bir qatla chiqib, yigirma oy chamasi davom qildi... Kavkaz, Tatariston, Eron, Avg’oniston, Hindiston va Turkiyagacha tarqalar edi... Jadidlarning sevimli jurnallari edi”*. Behbudiy shu yillari nashr ishlari bilan qizg’in shug’ullandi. *“Nashriyoti Behbudiya”* nomi bilan o’z xususiy nashriyotini ochdi. Fitratning *“Bayonoti sayyohi hindi”* asarini 1913-yilda ruschaga tarjima qildirib, nashr etdi. Turkiston xaritasini tuzib, bosmadan chiqardi. Shuningdek *“Behbudiy kutubxonasi”*ni yo’lga qo’ydi. Adibning birgina *“Oyna”* jurnali ma’aniyat vama’rifat tarqatishda juda katta xizmat qildi. Shuningdek muharrir I.Gaspirinskiyning *“Tarjumon”* gazetasini doimiy muallifi bo’lgan Behbudiy 200 dan ziyod o’zbek va tojik tillaridagi nashrlar muallifi. Xususan yozuvchi ushbu jadvalda keltirilgan va yana bir qator gazeta va jurnallarda fidokorona faoliyat yuritgan:

1-jadval. Behbudiy faoliyat yuritgan gazeta va jurnallar.

1	<i>“Xurshid”</i> (1907)	8.	<i>“Shuhrat”</i>
2	<i>“Sadoi Farg’ona”</i> (1914)	9.	<i>“Mehnatkashlar tovushi”</i> (1918-1922)
3	<i>“Ulug’ Turkiston gazetasi”</i> (1917)	1	<i>“Tujjor”</i> (1907)
4	<i>“Birlik suvi”</i> (1917)	1	<i>“Osioy”</i> (1907)
5	<i>“Taraqqiy”</i> (1906)	1	<i>“Hurriyat”</i> (1917)
6	<i>“Turon”</i> (1913)	1	<i>“Buxoro axbori”</i> (1920-1922)
7	<i>“Najot”</i> (1914-1918)	1	<i>“Oyna”</i> (1913-1915)

Yuqorida keltirilgan gazeta va jurnallar o‘z davrida ommalashgan xatto, chet davlatlarda ham o‘z muhlislariga ega zamonasining eng ilg‘or jurnallardan hisoblanar edi. Ularning taraqqiy etishiga bevosita Mahmudxo‘ja Behbudiyning o‘rni beqiyosdir. Adibning 1-jahon urushi atroflaridagi maqolalari 200ga yaqin bo‘lib, “Turkiston idorasi”, “Turkiston maktab jarida”, “Buxoroda usuli jadid”, “Yoshlarga murojaat”, “Ehtiyoji millat”, “Ikki emas to‘rt til kerak”, “Buxoro xonlig‘a sayohat”, “Felyeton”, “Bayoni haqiqat”, “Xayrul-umuru avsatuho (Ishlarning eng yaxshisi o‘rtachasidir)”-bu maqola Behbudiyi qoralashga nishon bo‘lib keldi, “Duma va Turkiston Musulmonlari”, “Tahsil oyi”, “Samarqand kitobxona va matbaaxona” kabi maqolalar shular jumlasidandir. Shuningdek muallif o‘z davrining yetakchi jumhurriyat g‘oyasi asoschilari, noshir jadidlar, **I. Gaspirali, M. Qori, Fitrat, Hoji Muin (eng iqtidorli shogirtlaridan biri), Shukrullo, Ajziy, Mirzo To‘lagan, S. Ayniy va Akobir Mahdum** kabi bir qator allomalar bilan muntazam aloqada bo‘lib, Jadidlar dasturining asosini tuzdi, matbuotni rivojlantirdi, yangi darsliklar yaratdi, yangi uslubdagi maktab lar ochdi, yangi pedagogika, publitsistika, dramaturgiya, teatr, sahna san‘atiga asos soldi, Ovro‘pacha ta‘lim-tarbiyani Turkiston maktablariga joriy etdi va ilm berishning jahon miqyosidagi tajribalaridan foydalandi. Mahmudxo‘ja Behbudiy **Turkiya, Misr, Qrim, Kavkaz, Qozon, Rossiya, Yunoniston, Bolgariya, Avstriya, Germaniya, Ukraina, Saudiya, Suriya, Odessa** kabi dunyoning 40 dan ortiq shaharlarida bo‘lib u yerdagi ta‘lim usuli va o‘qitish metodikalari, ijtimoiy hayoti, geografik muhiti bilan tanishib chiqadi va ta‘limda ilg‘or mamlakatlarning ijtimoiy, iqtisodiy va harbiy sohalarda peshqadamligini butun zamona ahliida shakllantirishga, o‘z diyori bo‘lmish Turkiston ham ana shunday davlatlar qatorida bo‘lishiga butun umri davomida harakat qiladi. Ana shunday ulamoning tabiiyki, sobiq sho‘ro davrida raqiblari ko‘p bo‘lib, ular faqat rus mustamlakachilarigina emas, johil va mutaassib ulamolar ham edi. Mutaassiblar muftiy Mahmudxo‘jani o‘zlariga raqib deb bilar, har qanday yangilikka, millatning uyg‘onishiga qarshi edi. Uning “Xurshid” gazetasining 10.X.1906-yildagi 6-sonida bosib chiqargan “Xayrul umuru avsatuho”(Ishlarning yaxshisi o‘rtachasidur) nomli maqolasi xurofotchilarning inini to‘zitishiga, halovatini yo‘qotishiga sabab bo‘ldi, chunki adib maqolada Rusiyaning bir qator shuningdek, Lenin partiyasini rad qilgan edi. Bu vaqtda Samarqand Turkiston general-gubernatorligiga qarashli viloyat bo‘lib, mustamlaka amirlik hukmdori Sayyid Olimxon, mutassib ruhoniylar, johil balsheviklar chaquvi bilan Mahmudxo‘ja Behbudiyi qatl etishga buyruq beradi. Bu haqida N. Karimov 1950-yil, 66-son, Milliy Turkiston” jurnalida bosilgan bir fakti keltiradi: *“Ul Qarshi shahrinda o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarini o‘rinlov harakatida ekan, qizil Rusiyaning Buxoro elchixonasi xizmatchisi Utkin vositasila amir tomonidan tutildi. Mahmudxo‘ja Behbudiy amirning Qarshi shahrindagi voliysi Nuriddin Og‘aliq tomonidan 25.III.1919-yil 44 yoshida vahshiyona o‘ldirildi, o‘limidan oldin vasiyatnoma yozib, Ahmad ismli kishiga topshiradi”*. Buyuk ma‘rifatparvar adibning vafoti haqidagi xabar roppa-rosa 1 yildan keyin e‘lon qilinadi va 1920-yil aprelida butun Turkiston ahli motam tutadi. Zamondoshlari Fitrat, S. Ayniy tomonidan bir qancha marsiyalar yoziladi, binobarin Cho‘lpon ham quyidagicha marsiya yozadi:

- Qayg‘uringiz, kishanlarni yasovchi ustalar,
- Boshqalarni tubanlar deb atovchi xo‘jalar!
- Sizlar uchun yoz boshining qoridek, erur kunlar keladur!
- Sizlar uchun alvastining zoridek, yig‘lar kunlar keladur!

Ulug' mutaffakirning xalqimiz oldidagi xizmatlari e'tiborsiz qolmagan, albatta. Qarshi shahri 1926-1937 yillarda Behbudiy nomi bilan atalgan, 2006-yil buyuk ma'rifatparvar sharafiga Samarqand shahrida yodgorlik o'rnatilgan. 2020-yilda xalqimiz tarixining murakkab damlarida, ma'rifat mash'alasini ko'tarib chiqqan noshir va jamoat arbobi Mahmudxo'ja Behbudiy tavalludining 145 yilligi keng nishonlandi. O'zbek milliy adabiyotining asoschisi, dramaturg, jurnalist, publitssist, jadidlar otasi, mohir pedagog, mutafakkir olimning ilmiy, ijodiy, pedagogik faoliyati va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol ishtiroki, millat, ma'rifat ozodligi, hurliyi yo'lida amalga oshirgan xizmatlari uchun davlatimiz rahbari tomonidan 2020-yil 30-sentabr kuni O'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan o'tkazilgan tadbirda Mahmudxo'ja Behbudiy "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan munosib taqdirlandi. Xozirgi kunda alloma qoldirgan boy va rang-barang adabiy, madaniy va ma'rifiy me'ros o'z xalqining istiqboliga xizmat etmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, Mahmudxo'ja Behbudiy shaxsi, uning xalq va millati uchun qilgan beqiyos xizmati haqida shunchaki gapirib bo'lmaydi. Boisi uning nihoyatda murakkab davrda kechgan mashaqqatli hayot yo'li, siyosiy ilmiy, ijodiy va ta'lim sohasidagi muhim targ'ibot ishlari nihoyatda keng, sermazmun va serqirradir. Ma'rifatparvar adib, o'z publististik asarlarida mamlakatda fuqarolarni bilimli qilish, birinchi navbatda yoshlar ta'limi sifatiga e'tibor berish, o'quv adabiyotlarini yaratish, maktablar ochish, iqtidorli yoshlarni dunyoning nufuzli oliy ta'lim dargohlarida o'qitish masalalariga jiddiy e'tibor berish zarurligini alohida ta'kidlab o'tadi. Shuning uchun Mahmudxo'ja Behbudiy merosini adabiyot, tilshunoslik, dinshunoslik, siyosat, tarix, falsafa va geografiya kabi qator fanlar doirasida qancha erta o'rganilsa, hozirgi zamonaviy bilimlar bilan chambarchas bog'lanib kelajak avlod yoshlarini, xususan butun millatni jaholatdan qutqarishga, yurtimizni dunyo miqyosida tutgan o'rni yuksalishiga dasturul amal bo'ladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. SH.Mirziyoyev, "O'qituvchi va murabbiylar-yangi O'zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir" "Xalq so'zi" gazetasi 2020-yil 30-sentabrdagi nutqi", 19-soni.
2. Mahmudxo'ja Behbudiy "Millatlar qanday taraqqiy etarlar?". "Samarqand" gazetasi, 1913-yil 30-iyul. Manba: <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti>
3. D. Kamolova. "Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2022-yil 19-yanvar, 12-son.
4. U.Bekmuhammad, "Zarafshon" va "Samarkandiskiy vestnik" gazetalari, 19.01.2022.
5. Ziyo Ko'kalp, "Turklashmoq, islomlashmoq", Istanbul, 1974. 12-bet
6. N. Karimov. Mahmudxo'ja Behbudiy. Toshkent. "O'zbekiston", 2011. 79-bet.